

تقسیم دوگانه علم به تصور و تصدیق و تبویب جمیع اقسام معارف در این دو بخش و بنیانگذاری متدلوژی ویژه‌ای در علوم بر مبنای آن و استفاده‌های فراوان دیگر در انقسام ابواب دانشها بر این مبنا از اختصاصات معارف اسلامی است و این تقسیم‌بندی دوگانه و استفاده روشمند از آن از ابداعات شیخ‌الرئیس ابوعلی‌سیناست. مسأله تصور و تصدیق گرچه مسأله‌ای فلسفی است و مربوط به اقسام شناخت است ولی به جهت تنظیم ویژه مباحث منطق برای آموزش روشهای اکتساب مجهولات تصویری از معلومات تصویری و مجهولات تصدیقی از معلومات تصدیقی، بحث تصور و تصدیق به تدریج در کتب منطق به طور مشروح مطرح شده و در آغاز این کتب به صورت یک مسأله مستقل مورد بحث واقع شده است و عبارت معروف تهذیب‌المنطق تفتازانی خود نمونه گویای این امر است که: العلم ان كان معه حکم فتصدیق و الا فتصور. این بحث با شروح و حواشی مختلفی که بر کتابهای منطقی نگاشته شده به تدریج بسط و گسترش بیشتر یافته و زوایای مختلف آن مورد بحث و کاوش قرار گرفته است. اهمیت مسأله تصور و تصدیق تا بدانجا پیش رفته

است که برخی از حکمای اسلامی اقدام به نگارش رساله‌های مستقلی در باب آن نموده‌اند و شاید بتوان گفت که اولین رساله نگاشته شده در این باب رساله تصور و تصدیق قطب‌الدین رازی معروف به قطب تحتانی منطقدان معروف قرن نهم است. این رساله از زمان تألیف مورد عنایت ویژه حکیمان و منطقدانان پس از او نیز قرار گرفته و برخی به اقتضای آن دست به نگارش رساله‌های دیگری در باب تصور و تصدیق زده‌اند که در آن میان مسأله تصور و تصدیق ملاصدرا از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.^۱

رساله تصور و تصدیق قطب به ویژه در شبه قاره هند از توجه و عنایت بیشتری برخوردار شده و علمای آن دیار به صورت مختلف اعم از شرح و حاشیه و تعلیقه به تفسیر آن پرداخته‌اند و مباحثش را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده‌اند. از جمله دانشمندان و حکمایی که بر این کتاب شرح و بر شرح خود تعلیقه نوشته است، محمد زاهدین محمد اسلم حسینی هروی از دانشمندان قرن یازدهم هجری در هندوستان است که آقای شریعتی شرح این دانشمند را بر رساله تصور و تصدیق قطب برای تصحیح انتخاب نموده و با همتی ستودنی و دقتی درخور تقدیر آن را تصحیح و تعلیق و تبویب و طبع کرده‌اند و به حق نمونه گویای دیگری از یک متن منقح و مصحح به تصحیح انتقادی و علمی را بر جامعه علم و فرهنگ عرضه کرده‌اند. چنانکه گفتیم بر رساله قطب

شروح و حواشی بسیاری نوشته شده است ولی اینکه چرا مصحح این شرح و تعلیقه را برگزیده است، نکته‌ای است که خود ایشان در مقدمه کتاب درباره آن چنین می‌گویند:

وقتی که در رساله تصور و تصدیق را تصحیح کردم، در نظر داشتم شرح هروی را هم به منزله جزء دوم کتاب به آن بیفزایم زیرا این شرح را ارزشمند و از جهت مباحث عقلی و به ویژه فلسفی در سطحی عالی یافتیم که برای بسیاری از اهل تحقیق شناخته شده نیست و جایگاه ویژه خود را در مجامع علمی به جز در هند به دست نیاورده است و تصحیح علمی این شرح آن را در دسترس اهل علم قرار می‌دهد و باب جدیدی را برای شناخت آراء مؤلف بزرگ آن فراهم می‌کند و از همین طریق راه مقایسه آن با اندیشه فیلسوف کبیر صدرالدین شیرازی را فراهم می‌آورد. ولی به دلیل اینکه به نسخه معتبر و قابل اعتمادی از آن دست نیافته بودم در امر تصحیح آن تردید داشتم و با اینکه برخی از طلاب هندی حوزه علمیه قم را هم واسطه تهیه نسخه‌ای از آن به ویژه نسخه‌ای که در کتابخانه ندوة‌العلماء نگهداری می‌شود و تاریخ کتابت ۱۱۱۵ را دارد، قرار دادم، موفق به تهیه آن نشدم. ولی برای آن که کتاب مورد نظر در زاویه خمول و نسیان قرار نگیرد و فراموش نشود با همان تعداد نسخی که فراهم کرده بودم به تصحیح و تحقیق آن اقدام کردم.^۲

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

سید محمود یوسف‌ثانی

تصور و تصدیق

مصصح با این پیش درآمد به بیان شرح حال شارح و نام و نسب و زندگی و خانواده و شأن علمی و اساتید و شاگردان و آثار وی می‌پردازد و جمیع این مباحث را با استناد به مراجع و منابع تاریخی و غیر آن عرضه می‌کند و حقا که در این راه دقیقه‌ای را فرور نمی‌گذارد و با مراجعه به آثار و منابعی که گاهی دسترسی به یکی از آنها دشوار است - تا چه رسد به این حجم عظیم از مآخذ مختلف و متنوع و در عین حال کمتر رایج و در دسترس - مقدمه‌ای مفصل و مشروح و مستند در بیان سوانح احوال مؤلف و همچنین معرفی کتاب و حواشی و روش تصحیح و بویژه آراء خاص مؤلف در این رساله و برخی آثار دیگرش فراهم می‌آورد.

نامش محمدزاهدبن اسلم حسینی هروی کابلی معروف به میر زاهد و السید الزاهد و السید الهروی است. تاریخ ولادتش دقیقاً معلوم نیست و اجمالاً می‌دانیم که در هند متولد شده است. حوادث زندگی‌اش تا سال ۱۰۶۴ مشخص نیست. در سال ۱۰۶۴ و در بیست و هشتمین سال سلطنت شاهجهان از پادشاهان مغولی هند، هروی به دربار او پیوست و مأمور تحریر وقایع کابل شد. بعد از عزل شاهجهان و پادشاهی عالمگیر معروف به اورنگ زیب در سال ۱۰۷۶ مدتی مسوولیتی نظامی به او واگذار شد^۳ و ناگزیر در اکبرآباد اقامت گزید و به تدریس و افاده پرداخت. پس از چند سال نیز اورنگ زیب او را به فرمانداری کابل برگزید تا سرانجام در سال

۱۱۰۱ در کابل بدرود حیات گفت و همانجا مدفون گشت.

ولی‌الله دهلوی مؤلف انفس العارفين می‌گوید که هروی در سیزده سالگی دروس خود را تکمیل کرد^۴ و این خبر از کمال جودت ذهن و قواد او دارد. علاوه بر این شرح رساله تصور و تصدیق را قبل از سال ۱۰۶۴ یعنی بیش از چهل سال قبل از وفات خود نگاشته است. آثار مختلف او که در شبه قاره شهرت بسیار دارد به نحوی که بر آنها شروح و تعلیقات نوشته شده و برخی به صورت متن درسی درآمدند است هم خبر از شأن و مکان علمی والای او دارد. به گفته غلام علی آزاد در مآثرالکرام هروی پهلوان عرصه تحقیق، پیشتاز طریقه تدقیق است.^۵ ولی‌الله دهلوی، محمد بختاور خان، عبدالرزاق خوافی صمصام‌الدوله مؤلفان کتابهای انفس العارفين، مرآة العالم، مآثر الامراء، نیز در معرفی او از القاب و عناوینی شبیه به عناوین مذکور یاد کرده‌اند.^۶ علاوه بر این هروی از جهت اخلاقی و سلوکی نیز فردی وارسته و زاهد (چنانکه به این نام هم خوانده شد) بوده است.

سلسله اساتید هروی را چنین گفته‌اند که او شاگرد فاضل بد خشی است و او شاگرد یوسف کوسج قراباغی و او شاگرد میرزا جان شیرازی و او شاگرد جمال‌الدین محمد شیرازی و او شاگرد جلال‌الدین دوانی است.^۷ زاهدی عمدتاً شارح و حاشیه‌نویس آثار دیگران است و آثار مستقل ندارد. حاشیه‌های متداول و درسی او

که به نام الزواهد الثلاث خوانده می‌شود سه حاشیه است.

۱- حاشیه شرح مواقف شریف جرجانی که تنها حاشیه موقف ثانی امور عامه از شرح مواقف است.

۲- حاشیه شرح تهذیب تفتازانی.

۳- شرح الرسالة المعموله فی التصور و التصدیق.

آثار غیر رایج او هم عبارت‌اند از ۱- حاشیه شرح

هیاکل دوانی ۲- حاشیه شرح تجرید اصفهانی ۳-

تفسیر قرآن ۴- رساله در تحقیق ماهیت عدد.^۸

شاید بتوان گفت که در بین آثار زاهد همین شرح

رساله تصور و تصدیق مهمترین یا لاقلاً معروفترین

آنها باشد به نحوی که ۴۰ حاشیه و تعلیقه بر خود آن

نوشته شده است و مصحح آن را در مقدمه، از کتاب

خاتمة الطبع حاشیه عبدالعلی لکهنوی نقل کرده است.

مصصح محترم ویژگیهای شرح زاهد را به این

ترتیب برشمرده است:

۱- پیچیدگی اسلوب که ناشی از ایجاز بیان و

اعتماد بر اطلاعات خارجی خواننده است.

۲- تبیین کامل مراد مصنف و احیاناً نقد

دیدگاه‌های او همراه با ابتکار.

۳- کثرت نقد و تحقیق که مشخصه این کتاب و

سایر آثار اوست.

۴- کثرت ارجاع به مواضع مختلف متن که در جهت

حل مشکلات و مسائل آن مفید است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شرح
الشیخ الزاهد العینوبی
فی التصور و التصدیق
و تعلیقاتها

تألیف
محمد زاهد بن اسلم حسینی هروی
در شهر کابل ۱۱۰۱

تصحیح
محمد زاهد هروی

شرح الرسالة المعلومه فی التصور و التصدیق

محمد زاهد هروی

تصحیح: مهدی شریعتی

انتشارات شریعتی قم، چاپ اول، ۱۳۷۹

۵- استفاده از منابع فراوان.

این کتاب از جهت اشمال بر آراء بدیع و ابتکاری زاهد نیز دارای خصوصیتی است که به بیان مصحح به این شرح است:

۱- اینکه مقسم علم در تصور و تصدیق نه علم حصولی مطلق است و نه مطلق علم بلکه علم حصولی حادث است.

۲- اینکه واجب دارای دوگونه علم است: علم به معنای انکشاف که علم حقیقی اجمالی است و دوم علم به معنای حاضر نزد مدرک که عین معلوم است و عین علم حضوری تفصیلی.

۳- اینکه عالم و معلوم و علم در علم مجردات و علم نفس به خودش یکی است و تفایری بین آنها نیست نه حقیقتاً و نه اعتباراً.

۴- اینکه عدد مرکب از احاد است نه وحدات و اینکه عدد از امور اعتباری انتزاعی است که وجودی غیر از وجود منشا انتزاع خود ندارد.

۵- علت عدم معلول، عدم علت خاصی نیست بلکه عدمهای احاد علل ناقصه است.

۶- اجزاء مقداری جسم معدوم صرف نیستند چنانکه موجودات متعدد هم نیستند و حقائق موجود به وجود واحد هم نیستند و در خارج جز امتداد واحدی که در آن تکثری وجود ندارد، نیست.

۷- ارتفاع نقیضین در هر ظرفی از ظروف از جمله مرتبه ماهیت و مانند آن محال است.

۸- اینکه علم حالتی ادراکی از مقوله کیف است که به هنگام حصول شئی در ذهن تحقق می یابد و بر امور حاصل در ذهن به طور عرضی صدق می کند.

۹- اینکه حقیقت تصدیق اذعان است به این معنا که کیفیتی اذعانی است که به ادراک ملحق می شود. و از اینجا روشن می شود که اختلاف تصور و تصدیق از نظر او نوعی است زیرا تصدیق کیفیت اذعانی است و از نوع ادراک نیست بخلاف تصور که همان ادراک است.

۱۰- تکذیب و انکار مطلق از نوع تصدیق نیست و هیچگونه ماهیت اذعانی در آن وجود ندارد.

۱۱- متعلق تصدیق و شک و انکار نسبت نیست این متعلق در قضیه حملیه موضوع و محمول است در حالی که نسبت رابط بین آنها است.

۱۲- نفس الامر که به عنوان مطابق قضایای صادق ذکر می شود به معنای خارج در مقابل ذهن نیست بلکه به معنای موضوع است به نحوی که حکایت از آن با محمول صحیح باشد.

۱۳- مطابقت و عدم مطابقت چگونه با تصورات و

تصدیقات ربط می یابد؟ اگر مطابقت به معنای مطابقت با نفس الامر باشد فقط در تصدیقات معنا دارد و اگر به معنای مطابقت صورت با ذوالصوره باشد همه تصورات و تصدیقات مطابق هستند و اگر به معنای مطابقت با چیزی باشد که تصورش مورد نظر است، برخی تصورات مطابق و برخی غیر مطابقتند و تصدیقات به این معنا مطابقت ندارند.

۱۴- حکم از نظر زاهد به همان معنای ایقاع نسب و اسناد است و در آن ذهن شان انفعال و قبول دارد نه تأثیر و فعل.

۱۵- انکار امکان رجوع قضیه شرطیه به حملیه.^۹ مصحح محترم با کمال جهد بلیغی که در شناسایی نسخ خطی این شرح به عمل آورده اند و ۱۴ نسخه را مورد شناسایی قرار داده اند ولی مع الاسف نتوانسته اند جز به یک نسخه خطی که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می شود دست پیدا کنند. مع الوصف به پنج نسخه چاپی دسترسی یافته اند و علی رغم نقائص و اشکالات آنها اقدام به تصحیح و تحقیق کتاب نموده اند. علاوه بر این تعلیقات خود شارح بر شرح خویش را نیز از حواشی نسخ مطبوعه استخراج و به پایان کتاب ملحق نموده اند و حقا و انصافاً کار دشواری را با کمال اتقان و متانت و قوت تحقیق به انجام و فرجام رسانده اند و در این راه همه متاعب و مشکلات را به جان خریدارند و از هیچ کوششی فرو گذار نکرده اند چنانکه خود در پایان مقدمه می نویسند:

و فی الختام لابد من التتویه الی ما واجهنی من متاعب جمّة فی انجاز هذا الكتاب ولا اعنی بها ما یختص بعملیة التحقیق و مفرداته... بل ما یختص بالمشکلات الّتی یتعرض لها ایضاً کثیر من المحققین فی تعامل بعض المکتبات و المراكز الثقافیة.^{۱۰}

در پایان ناگزیر باید به مشکلات فراوانی که در فراهم آوردن این کتاب با آن مواجه شدم اشاره کنم و اینکه این مشکلات تنها مربوط به قسمت تحقیق و تصحیح متن نبوده بلکه مشکلاتی را هم که محققان عموماً در ارتباط با کتابخانه ها و مراکز فرهنگی با آن مواجه هستند شامل می شود. که همینجا فرصت را مغتنم شمرده و از دستگاههای ذریبط تقاضا می کنیم که برای احیاء سواریت فرهنگی و اعتلای فرهنگ اسلامی- ایرانی این مشکلات و موانع را به حداقل برسانند و با محققان و دانشمندان چنانکه درخور شان آنهاست رفتارکنند و به آنها در این راه دشوار و در عین حال ارزشمند همراه و مددکار باشند.

فهارس مختلف آیات، اعلام، جماعات، کتب و

اصطلاحات و فهرست تفصیلی موضوعات کتاب هم که استفاده از آن را به مراتب تسهیل و تعمیم می کنند به پایان کتاب افزوده شده و بر فواید آن اضافه گردیده است، حروفچینی پاکیزه و چاپ و صحافی و تجلید و کم غلط یا بی غلط بودن کتاب هم از دیگر مزایای آن است طرفه اینکه ناشر کتاب هم ظاهراً خود مصحح است،^{۱۱} (البته به نام کتابخانه شهید شریعتی) یک تنه این اثر نفیس را به سامان تصحیح و تحقیق و تعلیق و طبع و نشر رسانده است.

در پایان تنها یک نکته را به مصحح ارجمند تذکر می دهم و آن اینکه شرح زاهد گرچه به جای خود شرح ارزشمند و قابل توجهی است ولی به هر حال شرح یک رساله کوتاه در یکی از مسائل منطقی، یا فلسفه منطق است و ارزش و ارجش به حد و اندازه موضوع و محمول خود آن است، چه خوب بود که این همه توانایی و پشتکار و زحمت مصحح محترم در راه احیاء یک اثر مهمتر فلسفی یا منطقی صرف می شد که کتابهای لازم التصحیح در این باب بسیار است و حتماً محقق محترم خود بهتر از نگارنده از آنها واقفند.

پانویس:

۱- رساله تصور و تصدیق نخستین بار به وسیله آقای بیدارفر بطور بایسته و مطلوبی تصحیح و طبع شده و ملحق به الجواهرالنفید علامه حلی مصحح خود ایشان یکجا به طبع رسیده است. ولی تصحیح انتقادی و متن شناختی آن که نمونه عالی تصحیح یک متن فلسفی است همراه با همین رساله تصور و تصدیق قطب الدین رازی از سوی مصحح ارجمند کتاب مورد بحث مقاله آقای مهدی شریعتی تصحیح و طبع شده است.

۲- شرح الرمالة المعمولة فی التصور و التصدیق، (مقدمه مصحح) ص ۶-۵.

۳- احوال او از این حیث شبیه سید علیخان مدنی شارح صحیفه سجادیه است.

۴- شرح رساله ص ۲۰-۲۱.

۵- پیشین، ص ۲۲.

۶- همانجا.

۷- پیشین، ص ۲۴.

۸- پیشین، ص ۲۸-۳۰.

۹- پیشین، ص ۵۳-۷۰.

۱۰- پیشین، ص ۸۲.

۱۱- چون در صفحه مشخصات کتاب درج شده است که: جمیع الحقوق محفوظة للمحقق.

